

הדתלשים - 20 שנה אחרי:

**התפוררותו ושרידיו של הביטוס הדתי-לאומי
בתהליכי ההתרחקות של דתיים לאומיים לשעבר מהעולם הדתי**

תקציר דוקטורט מאת הילה בראל

המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת בר אילן

ספטמבר, 2020

מחקר זה עוסק בדתיים לשעבר- אנשים שגדלו בחברה הדתית-לאומית, התחנכו במוסדותיה ובחרו להתרחק ממנה. זהו סיפור שעדיין לא סופר סביב מחקר איכותני שיטתי אלא בעיקר באמצעות הבלחות נרטיביות או מייצגיות הגוררות עמן קביעות מדויקות יותר ומדויקות פחות, התרשמותיות לרוב, המוצאות מפעם לפעם מקום במדיה הישראלית או המגזרית המתעניינת בכך.

העניין המחקרי והצידוק האפיסטמולוגי במחקר זה נעוץ, ראשית, בנוכחותה והיקפה של ההתרחקות מהחברה הדתית לאומית. על החוקרים מוסכמת עובדת הימצאותם של שוליים רחבים ומטושטשים בציונות הדתית הכוללת אוכלוסייה שעברה תהליכי חילון במינונים שונים (מוזס, 2009) אך הניסיון לאמוד את מספרם של המתרחקים מהעולם הדתי לאומי אינו פשוט ונע על טווח רחב בין חמישה עשר אחוזים (מקור ראשון, 2.1.19) לחמישים אחוזים (זלבה, 2017). השיעור עליו מסכימים רוב החוקרים, מאז מחקריו של בר לב בנושא משנות השבעים (בר לב, 1977; בר לב ולסלוי, 1993) הוא סביב עשרים אחוזי עזיבה ומשמעותו, בחיבור עם ממוצע מספר הילדים במשפחה דתית לאומית העומד על 4.2-4.5 ילדים (סולברג, 2013; מרכז המחקר והמידע של הכנסת, 2016) **ניתן לומר כי בממוצע בכל משפחה דתית-לאומית ילד אחד יתרחק מהעולם הדתי.**

העניין המחקרי והצידוק האפיסטמולוגי לעיסוק בקבוצה זו כרוך גם בהיותה חלק מהחברה הדתית לאומית כך שהדיון בה מאיר את גבולותיה החברתיים של חברה זו, על החזונות החינוכיים שהיא נושאת עימה כמו גם על האכזבה שעולה במקרים בהם אותם חזונות לא מתממשים. דרך המחקר על מי שבחרו להתרחק מחברה זו ניתן גם ללמוד על אלו החיים בתוכה וללמוד על טיבו, מהותו וביטוייו של מה שאכנה-ההביטוס הדתי-לאומי.

המושג התיאורטי המרכזי בו אני משתמשת במחקר הוא 'הביטוס' שפיתח הסוציולוג הצרפתי פייר בורדייה אשר מתואר כ'מערכת של נטיות יציבות וניתנות להתקה אשר מעוצבות על ידי ניסיון העבר ומעצבות את הפעולה בעתיד' (Bourdieu, 1990: 13). בעזרת מושג זה, שבמקורו נדון בהתייחס לניתוח מציאות מעמדית קונפליקטואלית ושזכה להגדרות רבות ולמחקרים רבים תחת מסורת המחקר הניאו-מרקסיסטי, אני מבקשת לעמוד על התהליכים החברתיים המורכבים שעוברים דתיים לשעבר בהתרחקותם מהעולם החברתי של דתיים-לאומיים.

עבודה זו עוסקת בשאלת ההביטוס הדתי-לאומי בעולמם של דתיים לשעבר ועוקבת באמצעות סיפורי התרחקותם של דתיים לשעבר אחר התהליכים שהם עוברים אל מול הביטוס זה. אשאל האם בבגרותם נמשך תהליך השעתוק של ההביטוס הדתי-לאומי שנבנה בתהליכי

הסוציאליזציה האינטנסיבית בשנות חייהם המוקדמות? מה מקומו של הביטוס זה בחייהם הבוגרים? האם הם מבקשים להתרחק ממנו או לחזק אותו? האם הם מאמצים הביטוס חדש בהתקרבותם לעולם "החילוני" החדש בו בחרו להיטמע?

אל מול מושג הביטוס עומד מושג האינדיבידואליזם אשר עלה כרעיון, כחוויה, וכפרקטיקה מרכזית במחקרי המודרניות המאוחרת. בין שני המושגים הללו המייצגים שדות תיאורטיים שונים קיים מתח אנליטי הנוצר מהניגוד בין האינדיבידואליזם העוסק בדרגות ומידת החופש של האדם לפעולה ולשינוי אל מול הביטוס המייצג כוחות מבניים החזקים ממנו אשר מגבילים אותו ואת יכולתו לפעול. מתח תאורטי זה מתגלה במחקר זה כמתח אמפירי בעל מופעים, ביטויים והשלכות בחייהם של דתיים לשעבר בבגרותם. ממד הזמן הוא שדה תאורטי נוסף אשר משמש מצע להתבוננות כפולה על התרחקות מהעולם הדתי. התבוננות ראשונה היא דרך הציר הטמפורלי הפרסונלי בחייהם של דתיים לשעבר תוך התבססות על ההנחה כי ממרחק זמן עשויה להתאפשר בדיקה אחרת של מורכבותה של הבחירה שנעשתה בשנות החיים המוקדמות. המחקר מתייחס לקבוצת גיל מסוימת - ילידי שנות ה-70-90, אשר היו בעת קיום הראיונות בני 30-50, ואשר נמצאים בנקודת זמן בחייהם בו הם בשלבים שונים של הקמת משפחה משלהם, רכשו מקצוע ומשולבים במעגלים שונים בחברה. בנקודה זו בזמן על פני הרצף הטמפורלי של חייהם אני מבקשת לבחון את המשמעות של השינוי שעשו בצעירותם בראי הזמן וברבות השנים ואת זיקתם העכשווית להביטוס הדתי-לאומי. התבוננות שנייה היא דרך הציר הטמפורלי ההיסטורי אשר מבקשת לבדוק מה מייחד את תהליך ההתרחקות מהעולם הדתי, אשר איננו תהליך חדש, דווקא בתקופה זו במרחב הישראלי. למיקום המחקר על פני רצף הזמן הלאומי ישנה משמעות בהבנת מאפייני קבוצה זו, בהבנת המרחב הסוציו-דתי בו היא פועלת ובהבנת ההיזון החוזר הקיים ביניהם. באמצעות השילוב בין השדות התאורטיים הסוציולוגיים הביטוס, אינדיבידואליזם, וזמן אני מבקשת לעמוד על טיבן של מערכות הגומלין המתקיימות בין שלשת השדות הללו ובכך לתרום לדיון הסוציולוגי הרחב והמתמשך העוסק בכינונה של זהות. לאחר הצבת שדות תיאורטיים אלו אני בוחנת שני שדות נוספים הרלוונטיים לתהליך שעוברים דתיים לשעבר; שדה אותו אני מכנה "סוציולוגיה של מעברים" העוסק בסוגים שונים של שינוי זהותי ושדה אשר יתמקד בשאלות של התחלנות והתחדשות דתית.

השאלה התאורטית העיקרית שעולה במחקר זה היא מה ניתן ללמוד מהמקרה של דתיים לשעבר מהחברה הדתית-לאומית על עמידות הביטוס בתהליכי מעבר הכרוכים בשינויי חיים? וכן, כיצד מתאפיין בתהליכי שינוי זהות המתח הסוציולוגי הנוצר במפגש בין גישות האינדיבידואליזם

המדגישות את מקומו של האדם במבנה לבין מושג הביטוס המדגיש את מקומו של המבנה באדם? מה משמעותו של הזמן בתהליך עיצוב מחדש של זהות בכלל ושינוי זהות דתית בפרט? מהי מערכת הגומלין המתקיימת בין ממד הזמן לבין הביטוס הלאומי-דתי בחייהם של דתיים לשעבר בבגרותם? האם הזמן מחזק את תהליכי השעתוק שמייצר הביטוס או מעצים את המאפיינים האינדיבידואליסטים בזהות המתהווה?

הטיעון העיקרי שעולה במחקר זה הוא כי המקרה של דתיים לשעבר מלמד כי בכל הנוגע לשאלת הביטוס הדתי של יחידים במעבר נוכל לצייר תהליך של התרחקות הכולל סדיקה, התפוררות והידוק מחדש על פני ציר הזמן. התנאים המסייעים לתהליך זה הינם הרלוונטיות של הסוציאליזציה לעולם החדש בו בחרו אותם יחידים, המוכנות של החברה אותה עזבו לראות בהם 'זהות גבול' ואתגרים חינוכיים וקהילתיים אותם הם מוצאים במרחב החיים החדש בו בחרו.

הביטוס הדתי-לאומי עולה במחקר זה, דרך עיניהם של דתיים לשעבר, באמצעות שני מתחים המתארים טווח של התנהגויות בתוך חברה זו: המתח הראשון הינו דתיות מוקפדת ואידיאולוגיה סדורה מול ביקורתיות ורפלקסיה קבועה. המתח השני הינו סוציאליזציה חינוכית וקהילתית ארוכת שנים מול ריבוי זהויות וסגנונות. בכל אחת מהתחנות המוסדיות בהן התפתח הביטוס הדתי לאומי הייתה אופציה לפיתוח מבט ערני מצד המרואיינים. לעיתים היה זה מבט של תצפית ולעיתים מבט ביקורתי, אך המודעות לביטוס הדתי-לאומי ולמרכיביו הייתה קיימת גם בזמן התרחשותם של הדברים, כלומר המרואיינים ידעו לומר גם אז, בצורה זו או אחרת, וברמות מודעות שונות, מהי החברה הדתית לאומית. אך למבט הרטרופקטיבי אותו הם מפעילים כיום יש תרומה משמעותית לדרך שבה הם רואים את החברה הדתית לאומית ואת הקשר שלהם אליה והיא ההבנה באשר לתהליכי השעתוק של אותו הביטוס בתוכם. **אם בעבר הם היו ערים למאפייניה של החברה הדתית לאומית, כיום הם מבינים שהם לא יכולים לנטוש אותה. אם בעבר הם חשבו שבבחירתם להתרחק מחברה זו הם משאירים אותה מאחור, ממבט של שנים קדימה הם מבינים שלא כך ארע.**

ההמשגה דרכה מתואר במחקר זה התהליך שעוברים דתיים לשעבר מול העולם בו גדלו והתחנכו היא התרחקות. התרחקות, לעומת נטישה או עזיבה, היא מינוח מרוכך יותר שמשמעותו היא שימורו של מרחב שמאפשר שמירה על קשר עין והתייחסות לעבר. **מתוך הדברים עולה כי אין המדובר בתהליך אחיד, קבוע ומוגדר וכי קיימת שונות רבה בתהליכי ההתרחקות והוא מאופיין כממושך, פרוגרסיבי וא-ליניארי.**

בהתרחקותם מהעולם הדתי נכרת בחירה תהליכית של הבוחרים להתרחק במרכיבים מתוך ההביטוס הדתי-לאומי אשר נזנחים. הבחירה מה יהיו המרכיבים הראשונים שיחדלו להתקיים עולה כמתכתבת עם המניעים להתרחקות. התרחקות שארעה על בסיס משבר אמונה נטתה לבוא לידי ביטוי בהפסקת התפילות והברכות אשר מגלמות את הקשר עם האל בשעה שהתרחקות מסיבות אחרות באה לידי ביטוי בהפסקת פרקטיקות שנתפסות מרכזיות בהביטוס הדתי לאומי- שמירת השבת וחבישת הכיפה. כך עולה ההביטוס הדתי לאומי לא כמעצב רק את החיים בתוכה אלא גם את תהליך ההתרחקות ממנה.

בתהליכים שעוברים דתיים לשעבר בהתרחקותם מהעולם הדתי-לאומי נכרים תהליכי סדיקה והתפוררות של ההביטוס הדתי לאומי לצד תהליכים של הידוק מחדש. מן הדברים עולה כי תהליכים אלו כרוכים האחד בשני ומתקיימים לעיתים במקביל. כך למשל, הולדת הילדים והדילמות העולות סביב חינוכם עשויות להוות מצד אחד זרז להתפוררות ההביטוס הדתי לאומי ומצד שני עשויות לאפשר בחינה מחודשת של תנועת הידוק של ההביטוס. למרות הערבוב המתקיים בין שני התהליכים ניתן לעמוד על ביטויי העיקרים של כל אחד מהם.

תהליכי התפוררות של ההביטוס הדתי-לאומי באים לידי ביטוי בשלשה מאפיינים: הפסקות קיום פרקטיקות ליבה מתוך ההביטוס הדתי לאומי, נטישת מוסדות החינוך הדתיים-לאומיים ונטישת הקהילה הדתית-לאומית. תהליכי הידוק מחדש של ההביטוס הדתי לאומי באים לידי ביטוי ביחסים אל מול משפחת המוצא, בזוגיות ובהורות. המשותף למרחבים המאפשרים הידוק מחדש של ההביטוס הדתי לאומי הוא התרחשותם אל מול אדם אחר או אנשים נוספים. מן הדברים עולה כי הידוק של ההביטוס עולה לעיתים כפרקטיקה או ככלי הנועד לשמר יחסים ולעיתים כתהליך פנימי המתרחש בעקבות הדינמיקה מול האחר.

ההתרחקות מהעולם הדתי עולה במחקר זה לא בהכרח כהתרחקות מקיום אורח חיים דתי פעיל אלא גם, ואולי בעיקר, כהתרחקות חברתית מהקהילה הדתית וממוסדותיה הפורמלים והבלתי פורמלים. התרחקות זו מעמידה מול דתיים לשעבר את הצורך לכוון לעצמם מרחבים חברתיים חלופיים ומפגישה אותם עם שאלות כמו שאלת סוג המוסדות אליהם היו רוצים הם וילדיהם להשתייך. באשר למשפחה עולה כי התרחקות מהעולם הדתי אין משמעה ניתוק ונטישת המערך משפחתי לא מכיוונם של דתיים לשעבר ולא מכיוון משפחת המוצא וכי מתחוללים תהליכים עדינים יותר דרכם מתהווה ומשתמרת מערכת הקשרים המשפחתית.

תהליכי ההתפוררות וההידוק המחודש של ההביטוס הדתי-לאומי מתהווים באמצעות אסטרטגיות פעולה אשר דרכן ניתן להבחין בין ניתוק שמשמעותו קיטוע מוחלט וחד להתרחקות שמשמעה שמירת קשר העין עם העולם שהיה. הדינמיקה של ההתרחקות מורכבת מחד מתהליך מדורג הכולל אסטרטגיות פעולה של סינון, הסתרה, ודחייה ומאידך מתהליך אחר, מקביל, של אסטרטגיות פעולה הכוללות רצייה, הצבת גבולות, והמשכיות. מחקר זה מדגיש את תנועת השינוי של ההביטוס ועומד על תהליכי הסדיקה, ההתפוררות וההידוק מחודש המתקיימים בו חליפות. כלומר, **מיקוד המחקר הוא לא בשאלה האם יכול ההביטוס להשתנות אלא מהי הדינמיקה של השינוי.**

ממד הזמן עולה במחקר כבעל תפקיד בעיצוב זהותם של דתיים לשעבר וכמייצר מרחב חדש של מרחק וקירבה עם העולם הדתי. מן הדברים עולה כי גם אם דתיים לשעבר אינם מאמינים או מזדהים עם מה שנתפס כיסודות העולם הדתי, וגם אם בחרו להתרחק ממנו, הם עדיין, גם שנים אחרי ואולי במיוחד שנים אחרי, קשורים אליו ולא מעוניינים, או לא יכולים, להתיר לחלוטין קשרים אלו.

את ההתרחקות של דתיים לשעבר על ציר הזמן אני מבקשת לכנות "התדלשות" שמשמעה ההצעה לראות בדתלשיות זהות שאיננה סגורה כי אם תהליך אישי, דינמי ופתוח. ההתדלשות עולה מתוך הראיונות סביב שתי שאלות: שאלת הפרקטיקה הדתית כלומר שאלת המקום של שיירי הפרקטיקות והאמונות בחיים החדשים של דתיים לשעבר ושאלת הזהות החברתית, כלומר, שאלת ההתמקמות המחודשת של דתיים לשעבר מבחינה חברתית.

התשובות לשאלות הללו, כפי שעולות מתוך הראיונות, מעלות מספר דינמיקות: בשאלת הפרקטיקה הדתית עולה פיצול בין שאלת האל לקיום מצוות, בחירה מחדש של ריטואלים דתיים, יצירתיות והתמתנות. בשאלת הזהות החברתית נמצא כי מתקיים תהליך של התבוננות על ההווה ולעבר העבר, תנועה בין העולם הדתי והעולם החילוני והשלמה.

הזמן מתגלה כמחזק את איתנותה ואת הדומיננטיות של הזהות הדתלשית, אך בשונה ממה שניתן היה לחשוב הזהות הדתלשית איננה נשענת בהכרח על קיום או הפסקת פרקטיקות דתיות ועל אמונה או כפירה באל אלא על שימור מאפייני שייכות הכוללים הגדרה עצמית המבוססת על עברם, חיבור לערכים, לשפה ולהשראה מתוך זהות זו, ותחושת גאווה על הייחודיות שבה.

תאוריית מהלך החיים (Glen & others, 2004) מצביעה על כך שמהלך החיים של אנשים מגולם ומעוצב הן על ידי הזמן ההיסטורי בו הם חיים והן על ידי זמן התרחשותם של אירועים שונים

על פני רצף חייהם הפרסונלי. בחינת התהליך שעוברים דתיים לשעבר על שני צירי הזמן הללו מעלה כי בציר הטמפורלי הפרסונלי עלתה המשמעות שמייצר הזמן החולף דרך תהליכי מתינות, ריכוך והשלמה שעוברת הזהות הדתלשית. בציר הטמפורלי ההיסטורי עלו ההתחדשות היהודית ותופעת "דתיות הרצף" על גווניה המאפיינות את שני העשורים האחרונים כתופעות המשפיעות על התעצבות הזהות הדתלשית. כך משולבים שני הצירים, ציר הזמן ההיסטורי וציר הזמן הפרסונלי ומעצבים את חווית ההתרחקות מהדת בזמננו.

מחקר זה עוסק במעבר זהות דתי אך שינויים ומעברים הם חלק אינטגרלי מהחיים בעולם המודרני; אם בעבר אדם היה נולד לתוך זהות מסויימת וברוב המקרים נשאר בה עד סוף חייו הרי שבמודרנה ארעיות היא שם המשחק ושינויי זהות הם אחד מהביטויים השכיחים כמו גם המורכבים של החיים המודרניים. המודרניות המאוחרת מתאפיינת במצב של 'כסאות מוסיקליים' שדוחף אנשים להימצא במצב של תנועה מתמדת (באומן, 2007: 27), כך שכינון הזהות נתפס מעניין של מוצא נתון וקבוע לעניין נזיל, המתמשך באופן תמידי ולעולם אינו בגדר מוצר מוגמר (Calhoun, 1994: 27). המקרה של דתיים לשעבר הוא דוגמא ממנה ניתן ללמוד על מעברי זהות אחרים כמו המרה, שינוי זהות של מקום ושינוי זהות מגדרי, על המתחים העולים בתהליכי המעבר הללו ועל השפעת הזמן בהתהוותם.